

Bíró Szilvia régész-muzeológus. A szombathelyi Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház (Savaria Múzeum) munkatársa, jelenleg az Iseum leletanyagán dolgozik. Emellett a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen oktat. Kutatási területe még a római települések és a romanizáció folyamata.

E-mail: biroszilvia@savariamuzeum.hu

ORCID: 0000-0002-4684-4271

Absztrakt: A savariai Iseum-körzet régészeti feltárásainak eredménye lehetővé teszi egy római kori szentély mindennapi életének alaposabb megismerését. A tanulmányban két jelenségre hívjuk fel a figyelmet: az egyik a szentély kerítőfalán kívül létrehozott rituális hulladékreg, melyben nagy számban fordulnak elő a szertartásokhoz használt tárgyak (pl. mécsesek, füstölőtálak, tányérok). A másik jelenség a szentély közvetlen szomszédságában kialakított közösségi térként használt épület. Az északról a szentéllyel összeépített épület talán a közösségi lakomák egyik színtere is volt.

Kulcsszavak: Iseum, Savaria, szertartás-régészet, közösségi lakoma, rituális hulladék

DOI: <https://doi.org/10.63872/CPEM1021>

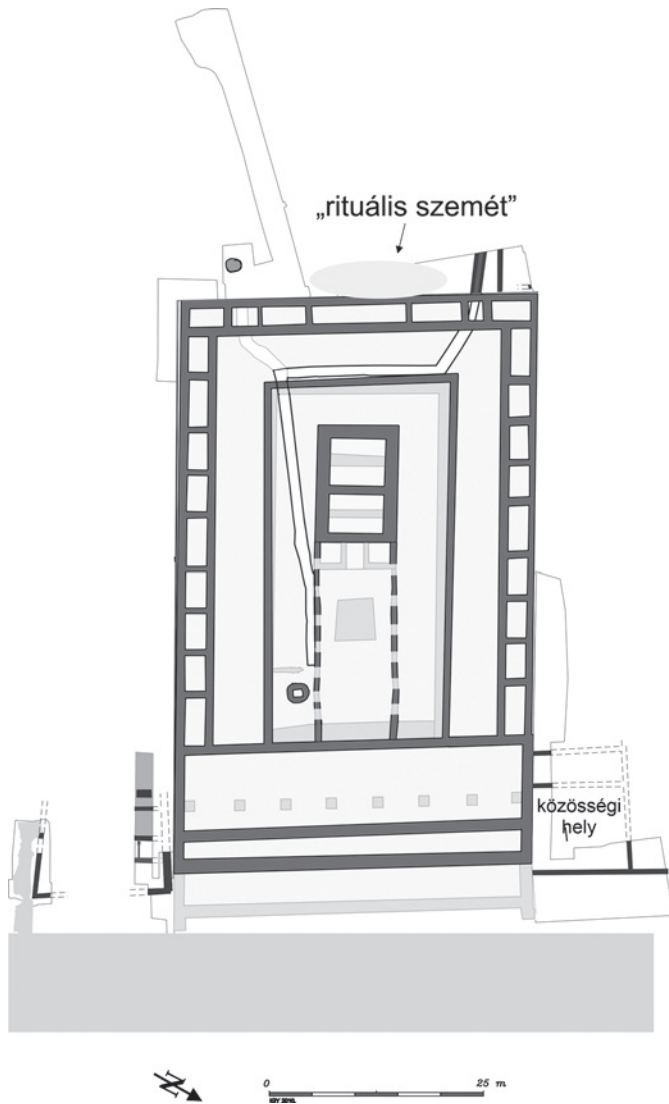
Szertartások régészeti hagyatéka az Isis-kultuszban Savariában

Bíró Szilvia

Ha a pannoniai Isis-kultuszról beszélünk, leginkább a savariai Iseum jut az eszünkbe. Jogosan. Az 1955–1963 között Szentlélek Tihamér által, majd 2001–2010 között Sosztarits Ottó által kutatott szentély talán az egyik legjobban feltárt és (talán most már elmondhatjuk) legjobban ismert szakrális épületgyűttes a provinciában. A modern kutatásoknak köszönhetően a régészeti jelenségek és a leletanyag együttes elemzése vált lehetővé, ezáltal pedig a római szentély mindennapi életét is alaposabban megérthetjük.¹ A következőkben azokat a leletgyűtéseket mutatom be a savariai Iseum területéről, amelyek az épületkomplexum működésére, egyes – adott esetben csak írásos forrásból ismert – szokásokra régészeti bizonyítékkal is szolgálnak.²

Mielőtt a savariai lelőhelyre rátérnék, mindenképpen meg kell említeni néhány olyan egyéb pannoniai emléket is, melyek bizonyítják Isis vagy tágabban az alexandriai istenségek helyi tiszteletét.³ A Borostyánkőút mentén való sűrűsödése ezen leleteknek feltűnő, Pannoniában egyelőre biztosan csak ezen útvonal mentén ismerünk hozzájuk köthető szentélyeket. Biztosan ismert Isis-szentély feküdt a scarbantiai *forum* közelében, amely belvárosi ásatás lévén viszonylag kis alapterületben volt kutatható: a helyi kultuszra vonatkozó információkat pedig elsősorban a feliratos köemlékek szolgáltattak. A szintén a Borostyánkőút mentén fekvő Poetovio és Carnuntum területén meglévő alexandriai istenségek kultuszát pedig inkább csak sejtethetjük. A fogadalmi oltáron és köemlékeken kívül a kistárgyak a másik leletcsoport, amely Isis és a többi istenség tiszteletét bizonyítja. Ennek leginkább megfogható tárgyi csoportja az Osiris-bronzszobrocskák, de a gyűrűköveken vagy éppen lepénysütőkön (*crustulum*) megjelenő Isis- és Serapis-ábrázolás vagy a néhány skarabeusz. A kisebb amulettek apotropaikus (bajelhárító) funkciójára utal Arrabona egyik sírjából előkerült apró Bes-amulett is.⁴ Hogy csak néhány példát említsünk a teljesség igénye nélkül.

Savaria fallal körülvett városmagjától délre elterülő elővárosi részen az Isis istennő számára dedikált fa-vályog szerkezetű szentély a legkorábban ismert szakrális épület. Építését a Kr. u. 80-as évekre tehetjük, és bizonyosan a későbbi, kőből épített szentélykörzethöz kisebb alapterületet foglalt el. Ez Hadrianus, illetve Antoninus Pius uralkodása alatt változott meg, amikor megépítették a 42 × 72 méter alapterületű, egységes koncepció alapján megtervezett, szimmetrikus felosztású szentélyt, amely egy funkcionális egységet alkotott (1. kép). Ennek közepén állt a pódiumtemplom, körülötte egy többszörösen tagolt udvarrészsel, valamint az egész udvart kisebb helyiségsor vette körül. A komplexum a Severus-korban kisebb átépítésen esett át, azonban ez az alaprajzi egységét nem módosította.

1. kép. A savariai Iseum a Kr. u. 2. század első felében történt átépítés után, jelölve a tanulmányban kiemelt helyekkel (Grafika: Kiss T. – Bíró Sz.)

Ha a szentély mindennapi működését szeretnénk megérteni, akkor az alexandriai, és ezen belül az Isis-kultusz, illetve az általános római kori vallásosság jellegzetességeit kell alapul vennünk, és ezek megfelelőit, lenyomatait megkeresni a több tízezres leletanyagban. A napi szintű és talán az ünnepnap szertartások rekonstruálásához a Herculaneumban és Pompeiiben előkerült falfestmény-ábrázolások elsőrangú források (2. kép). Ezeken azt látjuk, hogy egy pódiumtemplom előtt álló oltárnál történik a szertartás, a főpap kezében pedig egy fémedény formájú kancsó. A templom kultuszfelszereléséhez tartozó edény kísértetiesen hasonlít az Egyed mellett 1831-ben előkerült, korinthusi bronzból készült korsó és nyeles tál darabjaihoz, amelyeken egyiptizáló tematikájú díszítés található (3. kép). A lelőköri körülmények sajnos nem utalnak arra, hogy melyik alexandriai istenségeknek állított templom kultuszfelszereléséhez tartozhattak, de a savariaiban is valami hasonló kell feltételeznünk.⁵

Hasonló módon, sajnos nem tudunk egyértelműen kultuszszoborhoz tartozó köemléket azonosítani a savariai leletanyagban, noha több mészkőszobor is feltehetően szoborhoz

tartozott. Az ide lokalizálható fogadalmi oltárok csoportja is inkább a kultuszban résztvevők társadalmi státuszára, illetve az itt tisztelt egyéb istenségekre (pl. Luna Lucifera, Sphinces) utalnak. Ha viszont magukról a szertartásokról szeretnénk többet megtudni, akkor Jean-Louis Podvin összefoglalója kitűnő kiindulópont ehhez.⁶ Megfigyelése szerint a vallásos atmoszféra megteremtése kulcsfontosságú a kultusz szertartásaiban. Ehhez pedig az egyes érzékszervekre ható eszközöket, kultusz-tárgyakat kell keresni a szentélyek inventáriumában. Így kerülnek kulcshelyzetbe a mécésesek és különböző világítóeszközök (látás), a hangszerek (hallás), füstölők és ehhez kapcsolható edények (szaglás) és a lakoma különböző kellékei (ízlelés), amelyek külön-külön is, de együtt különösen alkalmasak voltak a szakrális környezet eléréséhez (4. kép).

A hangszerek megjelenése a kultuszban egyértelmű: Isis egyik attribútuma a *sistrum*, ennek ábrázolása több falfestmény-töredéken is előkerült a savariai Iseum területéről. Ezek a legkorábbi, Flavius-korban felépített vályogtemplomhoz tartozhattak: egy bejárat (valószínűleg a központi templom) két oldalán elhelyezett életnagyságú alakok közül az egyik kezében biztosan *sistrum* volt, másik kezében a szintén Isis attribútumaként ismert kisebb edényt, a *situlát* tartja. Ezen kívül egy másik falfestmény-töredék is előkerült a csörgőhangszer ábrázolásával, mellette tekergőző kígyóval (5. kép). Meg kell említeni a szentély kútjából előkerült csengő/kolomp leletegyüttest is, amelyek szintén szerephez juthattak a szertartások során.

A falfestmények előkerülési körülményei egy további fontos jelenséghez vezetnek minket. A 2. század első felében létesített szentély nyugati kerítőfalán kívül került elő egy mintegy 40 cm vastag réteg. A nagy területen elterített jelenség szinte kizárólag vályogfalról levert kisebb-nagyobb falfestmény-töredékekből állt (6. kép). Ezen töredékek ábrázolásai között találjuk meg a fent említett töredékeket is, de ezek mellett több helyiség belső falfestészeti díszítése rekonstruálható vált segítségükkel. A festmények a legkorábbi, Flavius-kori szentély díszítései lehettek, amelyek az épület átalakításakor, a komplexum kiépítésekor kerültek földbe. Ráadásul, mivel a templom építészeti díszítését képezték, mintegy a kultuszfelszerelés részét alkották, és így a szakrális jog értelmében csak az *sacer* („szent”) területen kerülhettek elterítésre. Így kitáricskázták őket a szentélytől nyugatra, de még ahhoz tartozó területre.⁷ Sajnos a templomhoz és magához a szentély egyéb épületéhez biztosan köthető régészeti jelenség csak nagyon töredékesen került elő, így a falfestmények eredeti helyére is csak indirekt módon következtethetünk.⁸ A szakrális földben elterített egyértelműen egy szentély (építészeti) elemeit tartalmazó személtreteg nem ismeretlen a régészeti szakirodalomban. A „rituális szemét” (azaz *sacred rubbish*) néven több hasonlót ismerünk.⁹ Ezen leletcsoportok túlmutatnak a votív vagy felszerelési tárgyak rituális elrejtésén. Sokszor kerülnek elő festett vakolat-töredékek, vályogtéglátöredékek, azonban a legszembetűnőbbek azok a jórészt köztársaságkori közép-itáliai példák, ahol a templom tetőzetét díszítő ante-fixek, egyéb terrakotta díszítések és kötőrétegek kerültek a földbe.¹⁰ Nemcsak gödörbe temették őket, hanem több helyen feltöltési, szintemelési rétegben fordulnak elő (pl. Iuno Lucina-templom, Norba), hasonlóan a savariai Iseum esetében. Ezen lelőhelyeken a korábbi szakrális épület valamilyen okból lebontásra/megszüntetésre került, ez lehetett egy ellensé-

2. kép. A pompeii Iseum egy herculaneumi falfestményen, rajta szertartás-jelenet ábrázolással

3. kép. Az Egyed határában előkerült kancsó és nyeles serpenyő egyiptizáló jelenettel (Fotó: Iseum Savariense)

ges támadás, tűzvész vagy a terület újrendezése, esetleg új isteneknek állított templomok építése.

A falfestmények feletti réteg a szentély mindennapi életének rekonstruálásához kulcsfontosságú leletegyüttest tartalmazta. Míg az alsó réteget a „falfestményes”, a fölötté elhelyezkedőt az ásatási dokumentáció „kerámiás” réteggént határozza meg. Ez utóbbi szolgáltatja az Iseum területén feltárt második legnagyobb leletanyagot. Az egyes tárgytípusokat megvizsgálva kitűnt, hogy igen nagy arányban kerültek elő füstölőtálak és a hasonló funkciót betöltő ún. háromlábak (összesen 34%-a réteg leleteinek) illetve mécsesek is (9%). Előbbiek általában talpas mély tálak, amelyek oldalát sokszor hullámos rátét „fodrok” díszítik, belsejükben sokszor fekete elszíneződés utal a füstölőanyag égetésére. Itt fontos megjegyezni, hogy már Plutarchos is leírja, hogy Isis és Osiris kultuszában melyik napszakban mit kell égetni, hogy a füstölés által elérni kívánt hatás (legyen az fertőtlenítés, az elme megnyugtatása vagy éppen felébresztése) létrejöhessen.¹¹ A füstölés szokása nemcsak az istennel való kommunikációt segítette elő, illetve – mint korábban említettem – ismerték az emberi szervezetre gyakorolt jótékony hatását, hanem emellett a megfelelő illatanyagok füstölésének tisztító szerepével is tisztában voltak.

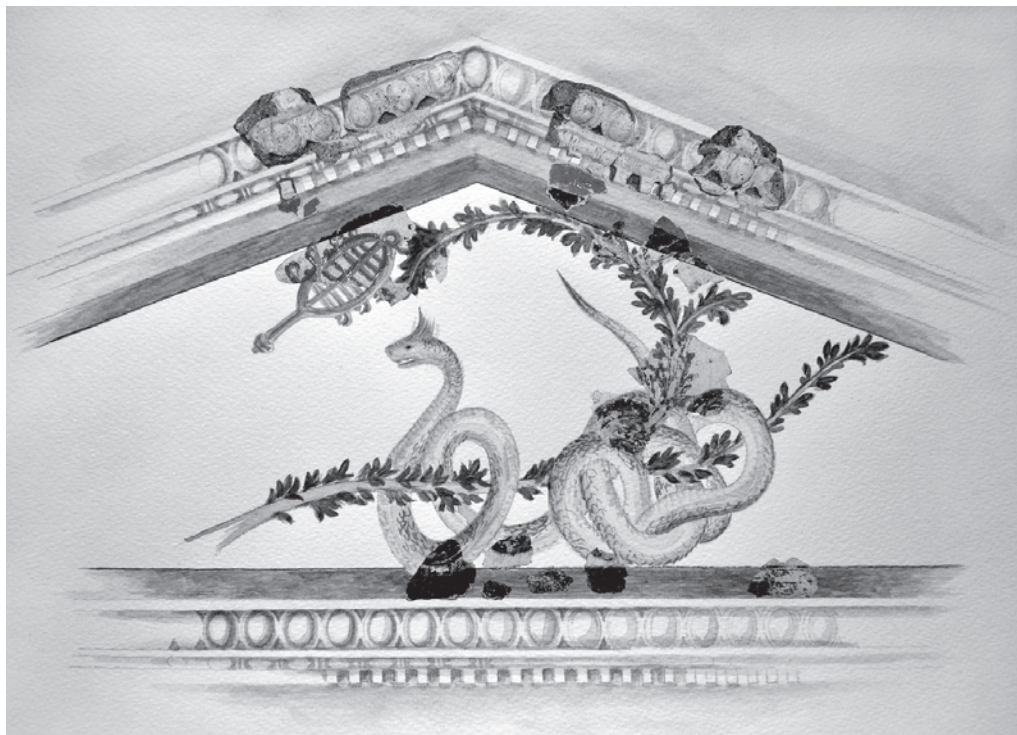
A mécsesek meglete is szorosan a szertartásokkal kapcsolható össze, hiszen az ismert ünnepek között többet sötétedés után ünnepeltek meg, illetve segítségükkel a kultusz központi elemeiként megjelenő élet-halál, fény-árnyék szimbólumai is látványosabb megjeleníthetők (7. kép). Az előkerült 31 töredék közül egyik sem volt ép. A mécses mint világítóeszköz szintén egy általánosan elterjedt tárgytípus a római korban, azonban nagyobb számú, koncentráltabb előkerülése egy szakrális közegből mindenképpen vallási célú felhasználásra utal.

Most hirtelen szétvonták a függöny szárnyait, s a templom közönsége alig győzött a látvánnyal betelni. Ezek után pompás lakomákkal, jókedvű mulatozással ünnepeltem beavatásom gyönyörűséges emléknappját. Harmadnap ugyanilyen ünnepélyességgel megisméltődtek a szertartások, aztán vallásos reggeli volt, amivel a beavatás szabályszerűen véget ért. (Apuleius: *Metamorphoses* XI. 24, 4. Révay József fordítása)

Másnap éjjel ugyanis álmomban egy pap, vázsonköpenyben, kezében Bacchus-pálcával, borostyánnal s egyebekkel, amikről azonban beszélnem tilos; mindezt letette szobámban, leült a székre, s meghagyta, hogy rendezzék lakomat dicsőséges felavatásomra. (Apuleius: *Metamorphoses* XI. 27, 4. Révay József fordítása)

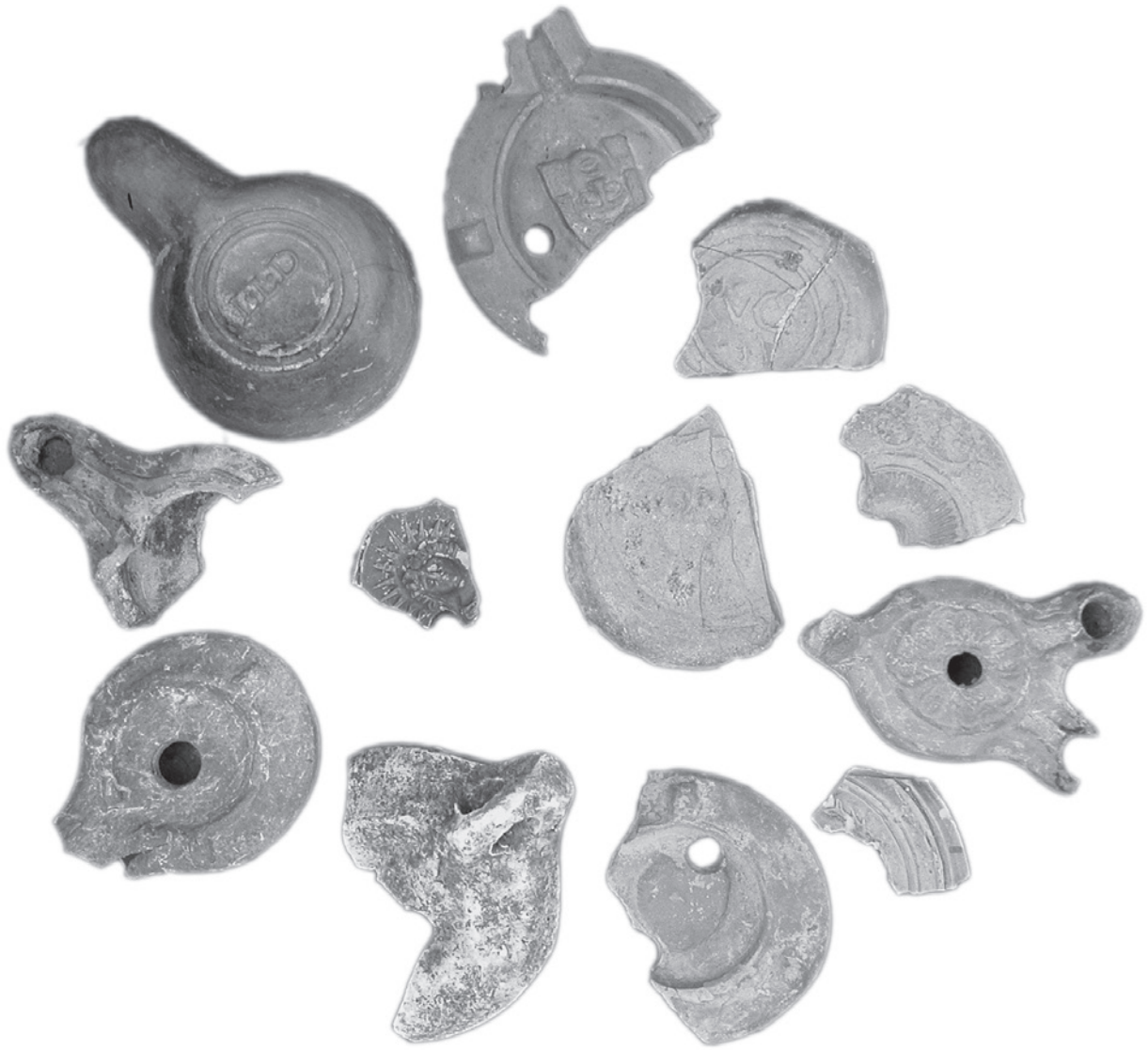
4. kép. Hagyományörző szertartáshoz feldíszített oltár, rajta hullámos peremű füstölőtál, körülötte a szertartáshoz használt egyéb edények (Fotó: Iseum Savariense)

5. kép. Falfestmény töredéke kígyóábrázolással a korai templomból
(Fotó: Iseum Savariense)

6. kép. A szentélyen kívül megtalált „falfestményes réteg”, amely töredékekből a Kr. u. 1. századi templom díszítése rekonstruálható
(Fotó: Iseum Savariense)

7. kép. Mécsesek az Iseum területéről (Fotó: Iseum Savariense)

Ezen tárgyak mellett meglepő volt a római étkezési kerámiában általános vörös bevonatos lapos tányér nagy aránya (29%) és a sokszor ezek fedőjeként szolgáló laposabb tálszerűségek, amelyeket a szakirodalom sokszor csak „gyümölcsös tálként” nevez meg (19%) (8. kép).¹² Mivel ezek egyértelműen étkezési célokat szolgáltak, ezért szakrális földbe kerülésük szintén valamilyen vallási jellegű felhasználásukra utal. Meglátásom szerint e tányérokat az Iseum szerartásaihoz, például fogadalmakhoz használhatták, azonban nem egy eseményhez köthető módon, hanem egy hosszabb időszakra vonatkoztatva, mivel a bemutatott réteg keltezése több évtizedet ölel fel. A törött, használt, felajánlott tárgyakat pedig időről időre a szentély mögött kijelölt (a korábbi templom falfestményeivel megkezdett) területre hordták, így alakítva ki az Iseum rituális szemétdombját. Feltűnő volt, hogy a rétegből előkerülő tárgyak között nem találtunk olyanokat, amelyek teljes edénynyé összeilleszthetők lettek volna. Mindegyik töredék, fél edény volt. Ez a ritusok egy másik jellegzetességére utal, mégpedig arra, hogy a római szerartások során használt tárgyak gyakran összetörve kerültek földbe, így próbálták megerősíteni, hogy a szerartás mindenképp működjön és végleges legyen, ne lehessen semmisé tenni, „visszacsinálni”.¹³

Mint a fentiekből is kiderül, a rituális étkezési áldozat az Isis-kultuszban is nagy szerepet kapott. Ezen szerartások egy része bizonyára magánszemélyek

Korábbi ígéremhez híven, szólnom kell még a mindennapos füstölésekről...az egyiptomiak, mihelyt felkeltek, isten tiszteletére tüstént gyantát égetnek. Az az anyag, amely ebből égés során kiválasztódik, megtisztítja a levegőt, s így felébreszti a testtel egybenőtt és legyöngült lelket, mert a gyanta illata erős és mellbe vágó. Ha pedig déltájban azt veszik észre, hogy a Nap erejével túl sok nehéz párárt támasztott a földből és belekeveri a levegőbe, mirhát égetnek. Ennek a melege feloldja és szétszórja a légkörben felgyülemlett zavarosságot és tisztátalanságot.

(Plutharchos: *De Iside et Osiride* 79. W. Salgó Ágnes fordítása)

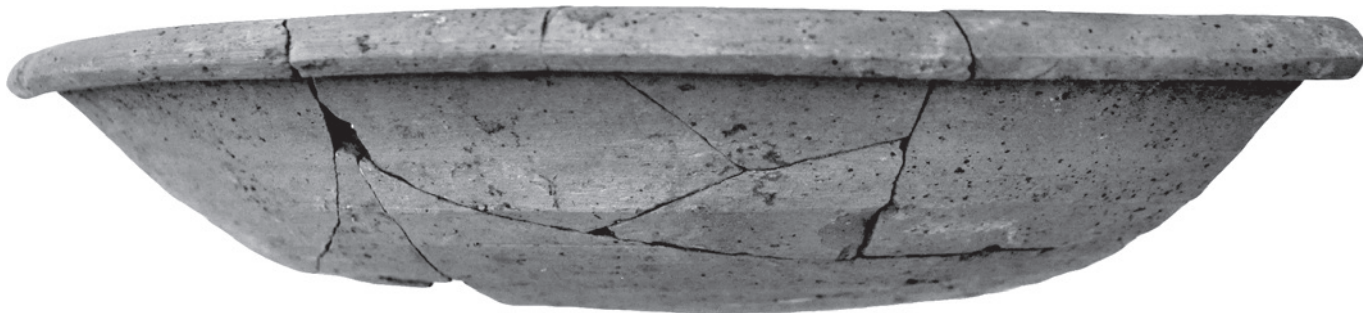
A küphi olyan keverék, amelyet tizenhat részből állítanak össze, ezek a következők: méz, bor; mazsola, küperosz, gyanta, mirha, aszpalathosz, szeszeli, masztix, aszfalt, káka, lósóska, mindezekhez kétféle borókafenyő, amelyekből az egyiket nagyobbban, a másikat kisebbnek nevezik, valamint a kardamosz és a kalamosz. ...a legtöbb összetevő illaterejével édes leheletet jötevő kipárolgást áraszt. Ettől a levegő átalakul, a test pedig az illattól átjárva kellemes és lágy álomba merítő keverékhez jut, továbbá, a napi gondok szomorúságot és feszültséget, mint a bilincseket, mámor s részegség nélkül lazítja meg és oldja föl magában.

(Plutharchos: *De Iside et Osiride* 80. W. Salgó Ágnes fordítása)

vagy kisebb közösségek a szentély területén végzett rítusa lehetett. A Római Birodalom más szentélyének területén is megtaláljuk ezek szertartások régészeti bizonyítékait, hasonló leletösszetétellel, de más régészeti kontextusban. Ezek általában földbe ásott gödrök a szentély területén, melyek betöltésében szintén mécsesek, füstölőtálak, tálak, esetleg csészék összetörve kerültek. Ilyenek kerültek elő Carnuntumban a Jupiter Heliopolitanus-szentélyből vagy az apulumi Liber Pater-szentélyből.¹⁴ A szentély területén ásott gödör közelében mutathatták be az áldozatot/rítust. A szertartás végén pedig a gödörbe helyezik el az áldozatot (votív tárgy) és a használt edényeket, szintén általában összetörve, majd a gödört visszatöltik. Így kerülnek a gödörbe sokszor egyértelműen fogadalmi (votív) tárgyak, illetve sokszor szerves anyagok (áldozati gyümölcsök, ételek, állatsontok). Az áldozati gödör (*favissa*) így a fentiekől különbözik, hiszen általában egy (esetleg rövid időn belül elvégzett több) szertartás esemény régészeti hagyatéka.

A savariai Iseum feltárásai során a másik jelenség, amelynek érdemes nyomába eredni, szintén nem közvetlenül a kerítőfállal bekerített szentély területéről került elő. Érdemes kiemelni, hogy ez egyáltalán nem olyan meglepő, lévén, hogy a szentély belső területét hatalmas mészkőlapokból készült burkolat vagy téglapadozat fedte, így egyrészt a fenti áldozati gödrök nem kerülhettek kiásásra, másrészt a későbbi földmozgatások, visszabontások miatt nagyon kevés eredeti járófelszín, azaz még kevesebb tárgy ismert az Iseum belső területéről eredeti kontextusából (9. kép).

A feltárások során lehetőség volt a kerítőfalon kívüli területeken is régészeti kutatásokat végezni, amelyek során kiderült, hogy az Iseumtól közvetlenül északra lévő épület falai a 2. században közvetlenül a szentély kerítőfalával voltak összeépítve vagy annak nekitolva. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a Kr. u. 1. században még egyértelműen önálló zárófállal rendelkező faszerkezetű épület állt itt, illetve valamikor a 3. század vége felé újra különálló épület állhatott itt. A nagy Iseum-komplexum kiépítéséhez kapcsolódóan azonban a tőle északra lévő épületet is egy építészeti egységbe vonták a szentellyel, legalábbis a régészeti feltárások erre mutatnak. Két szomszédos épület pedig nem rendelkezett különálló zárófállal, hanem egy közös főfal választotta el azokat egymástól. Ezt az építészeti megoldást a római jog csak egy esetben teszi lehetővé: ha a két épület ugyanazon tulajdonoshoz tartozik. Ez esetünkben azt jelenti, hogy az

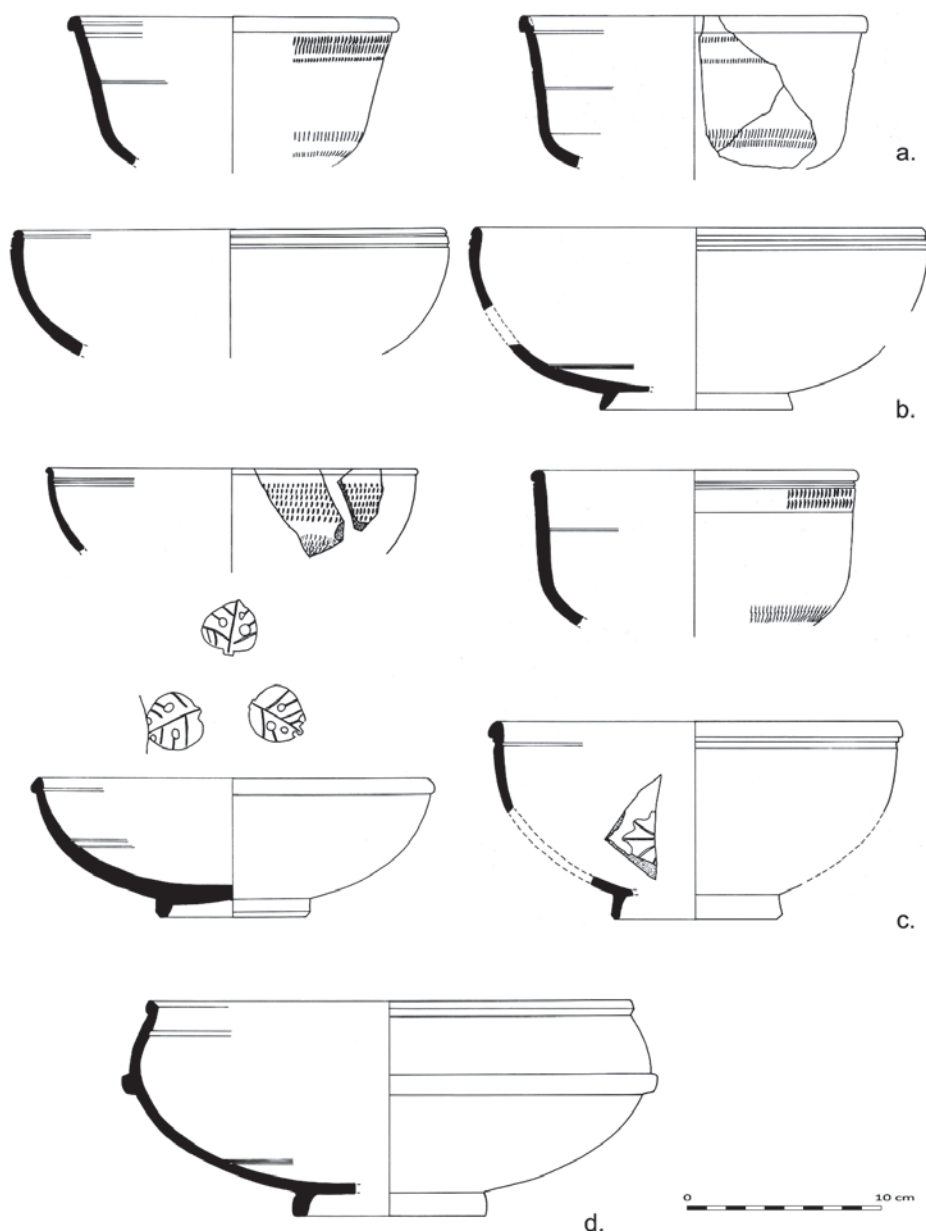
8. kép. Festett vörös tányér fekete égésnyomokkal, illetve az ún. „gyümölcsös tál”, amely fedőként is szolgálhatott (Fotó: Iseum Savariense)

9. kép. A savariai Iseum udvara közepén a pódiumtemplommal, előtte a szertartások színhelyűl szolgáló oltár és közvetlen környezete (Rekonstrukció: Pazirik Kft.)

Iseumtól északra lévő épület funkcionális a szentélyhez tartozott ebben az időszakban. A két épület közötti közvetlen összeköttetésre, átjáróra sajnos nincs adatunk, mivel ezen a szakaszon a közös főfal részben kiszedett állapotban maradt meg.¹⁵ Hogy milyen helyiségek lehettek az északi épületben, arra a Római Birodalom további Isis-szentélykörzetei megoldásokat kínálhatnak. Többek között Pompeii, Délos (Serapeion A), Ostia Serapeuma vagy Soli Iseuma arra utalnak, hogy a szentély közvetlen szomszédságában levő épületek közvetlen kapcsolattal bírtak a szentéllyel, abban olyan funkciók kaptak helyet, amelyeknek belül nem volt alkalmas hely. Így például a papok lakhelyei vagy zarándokok számára kialakított szállások (pl. Ostia), közösségi helyiségek (pl. Délos), esetleg a kultuszban fontos közösségi étkezés, a rituális bankett helyszínéként szolgáltak (pl. Soli, Ciprus). Esetünkben különösen izgalmas párhuzam az ostiai Serapeum, ahol sűrűn beépített városi környezetben található meg a szentély, amelyet Hadrianus születésnapjára (Kr. u. 127. január 24.) *inauguráltak*, avattak fel. A szentély két oldalán található hasonló alapterületű ingatlanok felé átjáróval utat nyitottak. Az egyikben (*Caseggiato di Bacco e Arianna*) a közösségi étkezésre utaló nagyobb helyiséget találtak *kliné* helyekkel és mozaikpadlóval, az emeleten zarándokszállásra kialakított helyiségekkel. A másik szomszédos épületet (*Domus accanto al Serapeo*) pedig a papok szálláshelyeként rekonstruálják, amelyben szintén helyet kapott egy 9×10 méteres nagyobb *triclinum*. Mindkét átjárót a 3–4. században megszüntették, amely szintén funkcióváltásra utal. A savariai épület esetén a Borostyánkőút menti közvetlen elhelyezkedése miatt leginkább közösségi funkciót kell feltételezni, mivel a helyiség(ek) közvetlenül az útról is megközelíthető(k) volt(ak). A feltárások során egyértelművé vált, hogy a savariai

Iseum mellett fekvő épületben, a szentély felé eső oldalon a 2. század folyamán egy $9,8 \times 10,5$ méter alapterületű helyiség volt. Ez a szinte 100 m^2 -es alapterületű helyiség szokatlanul nagy, leginkább közösségi helyiségekhez hasonlatos, pl. egy *collegium* helyisége vagy étkezők. A leletanyag átvizsgálása során nagyszámú étkezésekhez használt kerámiatípus került elő, amelyek arra utalnak, hogy hasonlóan más Iseumokhoz itt is a rituális közös lakomák egyik helyszínéként lehet az épületet azonosítani. A kerámiák között nagy számban találtunk tálakat, tányérokat, csészéket, valamint korsókat és bögréket, a teljes leletanyag 62%-a tálaló kerámia volt. A teljes Iseum-körzet leletanyagához képest kiugróan nagy számban kerültek elő *amphorák* (azaz olaj-/bor-/halszószszállító edények, összesen 128 töredék) és a pannoniai bevonatos kerámiák (összesen 151 töredék). Utóbbit biztosan helyben gyártották. A kerámiatípus részben *terra sigillata*, részben lokális kerámia hatását mutatja, redukciós égetés során fényes sötét-szürke-fekete felületűvé válik, az iseumi példányok között belül pecsételt darabok is előfordulnak. Az Iseumtól északra elterülő épület területén előkerült pannoniai bevonatos tálak koncentrációja szembetűnő: az itteni viszonylag kis alapterületen több bevonatos tál került elő (130 db), mint a teljes kerítőfallal körbevett szentély területéről. Ráadásul ezek szerény formakincset mutatnak, azaz két-három forma koncentrációja mutatható ki, ezek nagyobb szériában kerültek ezen a területen felhasználásra. Ezek között a leggyakoribb forma az íves oldalfalú, sekélyebb tál, amelynek egyenesre levágott vagy kicsi gyűrűs pereme van. A forma a Kr. u. 1. század utolsó harmadában jelenik meg és a 2. század során válik meghatározóvá. Fontos kiemelni, hogy ez a forma, bár nagyon hasonló, nem köthető egyértelműen a Drag. 37 típusú *terra sigillata*

10. kép: A pannoniai bevonatos edénytípusok a szentélytől északra levő épületből (Rajz: Bíró Sz.)

formát utánzó, provincia többi lelőhelyén vezető pannoniai bevonatos tálformához. Ráadásul, a savariai Iseum anyagában a Drag. 37-es forma nagyon kis számban található meg, a kívül pecsételt díszítésű népszerű darabjai pedig egyetlen egy töredék által került képviselésre. Ezeket a tálformákat valamikor a 2. század vége felé felváltották a bordával tagolt oldalfalú, Drag. 44 formájú tálak (a szakirodalomban „Ringschüssel” elnevezéssel), amelyek kivétel nélkül ebből az épületből kerültek elő. Mivel mindegyik tálforma, étkezések szervírozásához használták őket.

A fenti tények összhangban vannak az Apuleius *Metamorphoses* című művében leírt közös lakomákkal. Ebben a szerző Lucius első fokozatú, Isis-kultuszba való beavatását írja le, hogy a beavatás szertartását lakomával zárják: „Ex-hinc festissimum celebravi natalem sacrorum et suaves epulae et faceta convivia; dies etiam terius pari caerinomiarum ritu celebratus, et ientaculum religiosum et teletae legitima

consummatio” (Apul. *Met.* XI. 24, 4). Majd kicsit később a második (Osiris-)fokozat beavatásánál is közös lakoma megrendezésére szólítja fel az álmában megjelenő pap: „nam proxima nocte vidi quendam se sacratis, linteis iniectum, qui thyrsos et hederas et tacenda quaedam gerens ad ipsos meos Lares collocaret, et occupato sedili meo religionis amplae denuntiaret epulas” (XI. 27, 4). Természetesen ez nem zárja ki, hogy az Iseum területén ne fogyasszanak közös rituális lakomát szertartások során, a fenti tények csupán arra mutatnak rá, hogy a Kr. u. 2. század során a szentélyhez közvetlenül csatlakozó épület is a beavatottak közösségi tereként funkcionált.

A savariai Iseum leletanyagának feldolgozása egyedülálló lehetőséget biztosít egy római kori misztériumvallás mindennapi életébe, és a fenti rövid bemutatás rávilágít, hogy egy ásatás szisztematikus, komplex feldolgozása milyen fontos adalékokat szolgáltat az egyes korszakra vonatkozóan.

Jegyzetek

Jelen tanulmány az FK 138156 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az FK_21 "OTKA" Fiatal Kutatói Kiválósági pályázati program finanszírozásában valósult meg.

- 1 A savariai Iseumhoz köthető leletanyag „szertartás-régészeti” megközelítése már többször megtörtént, ezek eredményeihez lásd Tóth 2015, 132–146, illetve Hódi 2012, 63–68.
- 2 A komplexum történetére Bíró–Sosztarits 2023; Sosztarits et al. 2006.
- 3 A régészeti hagyatékhhoz ld. Tóth 2015, 132–146, illetve Lakatos 1961 és Wessetzky 1961 összefoglalóit, illetve újabban Koncsos 2023.
- 4 Az alexandriai istenségek pannoniai tiszteletéhez legutóbb az Iseum Savariensében láthattak egy időszaki kiállítást a látogató „Genius Savariae – Az Isis-kultusz Pannoniában és a modern

Magyarországon” címmel (Bíró–Horváth–Sosztarits 2025). Az Osiris-szobrokhoz lásd Lakatos 1961 és legutóbb Koncsos 2023; Bes-amuletthez Bíró 2008, 259–266.

5 Legutóbb Mráv–Giumlia-Mair 2014.

6 Podvin 2021.

7 Bíró–Sosztarits 2023, 45–46.

8 Ehhez lásd Sosztarits Ottó tanulmányát a jelen lapszámban.

9 A témához Bíró–Horváth (2026, megjelenés alatt).

10 Glinister 2000, 54–60.

11 Plutarchos: *De Iside et Osiride* 79–80 (382E–384C).

12 A rétegről és a leletek részletesebb elemzéséhez lásd Bíró–Horváth (2026, megjelenés alatt).

13 Ehhez lásd Schultz 2016.

14 Gassner 2013; Schäfer 2013.

15 Sosztarits et al. 2026, 159–160; Bíró 2025.

Bibliográfia

Bíró Sz. 2008. „Ein ägyptisches Amulett mit Bes-Darstellung aus Arabona”: Szabó Á. (szerk.): *Cultus deorum. Studia religionum ad historiam. Vol. II. De rebus aetatis Graecorum et Romanorum. In memoriam István Tóth*. Budapest, 259–266.

Bíró Sz. 2025. „A possible assembly place in the Iseum district in Savaria”: Bíró Sz. – Horváth B. (szerk.): *Archaeology of Roman Sanctuaries: Proceedings of the International Conference held between 3rd–4th October 2024 at the Iseum Savariense in Szombathely (HU)*. Szombathely, 37–59.

Bíró Sz. – Horváth B. 2026. „The ritual waste management in the Iseum in Savaria”: *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3/13 (megjelenés alatt).

Bíró Sz. – Sosztarits O. 2023. „Architectural and infrastructural changes in Savaria in the first half of the second century”: O Láng (szerk.): *Hadrianus MCM. Proceedings of the international conference on the occasion of the 1900th anniversary of the Emperor Hadrian's accession to the throne* (Aquincum Nostrum II. 10). Budapest, 35–50.

Bíró Sz. – Horváth B. – Sosztarits O. 2025. „Genius Savariae. Isis a Római Birodalomban és a modern kori Magyarországon”: *Savaria. A Vás megyei múzeumok értesítője* 46, 426–495.

Gassner, V. 2013: „Die Grube G11 im Heiligtum des Iuppiter Helio-politanus in den Canabae von Carnuntum – Zeugnis eines grossen Festes oder »sacred rubbish«?»: A. Schäfer – M. Witteyer (szerk.): *Rituelle Deponierungen in Heiligtümern der hellenistisch-römischen Welt* (Mainzer Archäologische Schriften Band 10). Mainz, 259–278.

Glinister, F. 2000. „Sacred rubbish”: E. Bispham – Ch. Smith (szerk.): *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy. Evidence and Experience*. Edinburgh, 54–70.

Hódi A. 2012. „Apuleius Savariensis II.”: *Ókor* 2012/4, 63–68.

Koncsos L. 2023. „Egyiptomi vonatkozású leletek Pannoniában: Főbb lelettipusok és értelmezésük”: *Folia Humanistica et Socialia* 1/2, 175–192.

<https://doi.org/10.69705/FHS.2023.1.2.15>

Lakatos P. 1961. „Beiträge zur Verbreitung der ägyptischen Kulte in Pannonien”: *Acta Universitatis Szegediensis Acta Antiqua et Archaeologica* 4, 1–33.

Mráv Zs. – Giumlia-Mair, A. 2014. „The aes Corinthium vessels from Egyed, Hungary”: *Folia Archaeologica* 56, 73–102.

Podvin, J.-L. 2021. „Sacral Inventories and Archaeological Reality in the Isis Sanctuaries outside Egypt (Late Hellenistic and Roman Periods)”: *Studies in Ancient Art and Civilisation* 25, 146–160. <https://doi.org/10.12797/SAAC.25.2021.25.08>

Schäfer, A. 2013. „Gruben als rituelle Räume: Das Fallbeispiel eines bakchischen Versammlungslokals in der colonia Aurelia Apulensis”: A. Schäfer – M. Witteyer (szerk.): *Rituelle Deponierungen in Heiligtümern der hellenistisch-römischen Welt* (Mainzer Archäologische Schriften Band 10). Mainz, 183–198.

Schultz, C. E. 2016. „Roman Sacrifice, Inside and Out”: *Journal of Roman Studies* 106, 58–76. <https://doi.org/10.1017/s0075435816000319>

Sosztarits O. – Bíró Sz. – Horváth B. – Hódi A. 2026. „Sacred Functions and Spatial Distribution in the Isis sanctuary in Savaria”: Szabó Cs. – Chr. Gugl (szerk.): *Sanctuaries in the Danubian Provinces. Interdisciplinary Studies in the Archaeology of Religion* (Monumenta Graeca et Romana 32). Leiden–Boston, 153–167. <https://doi.org/10.1163/9789004743717>

Tóth I. 2015: *Pannoniai vallástörténet*. Pécs–Budapest.

Wessetzky V. 1961. *Die ägyptische Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. EPRO 1. Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004296077>